

ขั้น 5 กับอุปาทานขั้น 5 หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขั้น 5 ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ 1 คือ ข้อว่าด้วยทุกข์ ในอริยสัจข้อที่ 1 นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ขึ้นแสดงว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่าง ๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขั้น 5 เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย นี่คือ ทุกขอริยสัจ: ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ บรรดาสิ่งใดไม่ใคร่สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้น 5 เป็นทุกข์”¹

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขั้น 5 ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสำคัญ คือ ความหมายของ “ทุกข์” นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานขั้น 5 หรือเบญจอุปาทานขั้น 5 เท่านั้น และคำว่าขั้น 5 ในที่นี้มี “อุปาทาน” นำหน้าด้วย

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า “ขั้น 5” กับ “อุปาทานขั้น 5” ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขั้น 5 และอุปาทานขั้น 5 เธอทั้งหลายจงฟัง”

“ขั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขั้น 5”

“อุปาทานขั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรามก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ค้ำแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขั้น 5”²

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ค้ำแห่งอุปาทาน และกัวอุปาทาน เธอทั้งหลายจงฟัง”

“รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ คือธรรมอันเป็นที่ค้ำแห่งอุปาทาน ฉันทราคะ (ความชอบใจ จนคิด หรืออยากอย่างแรงจนยึดติด) ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั่นคือ อุปาทานใน (สิ่ง) นั้น ๆ”³

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป

¹ วินย.4/14/18; ๖๗

² ส.ข.17/95-96/58-60

³ ส.ข.17/309/202

คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน¹ บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง การแสดงชั้น 5 นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” “ตัวตน” เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ 5 ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ชั้น 5 เหล่านี้แต่ละอย่างก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นชั้น 5 แต่ละอย่าง ๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน รวมความว่า หลักชั้น 5 แสดงถึงความเป็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่าง ๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี² เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้วก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้ จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของชั้น 5 ในวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ชั้น 5 มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อุกเจตทิฐิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิฐิ นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่ามีสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้วก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้ มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจลสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีชั้น 5 นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันอึ้ง ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วน ๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (Objective) คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลาย “ตามที่มันเป็น” ไม่นำเอาอคติหาอุปาทานเข้าไปจับอันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (Subjective) คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักชั้น 5 นี้ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้อคติหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา

¹ พึงสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่บุรุษผู้มีได้เรียนรู้อะไรเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 ว่าเป็นตัวตน ยังคิดว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า ร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง 2 ปีบ้าง 3-4-5 ปีบ้าง 10-20-30-40-50 ปีบ้าง 100 ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือ วิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืนทั้งวัน” (ส.น.16/231/114)

² ดู ส.บ.17/4-5, 32-33, 199-207, ๖๗๖/3-7, 20-23, 134-141

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องชั้น 5 โดยลำพังโดด ๆ เพราะชั้น 5 เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวแห่งหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภทกฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้น 5 มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้นจึงขอยุติเรื่องชั้น 5 ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อ ๆ ไป

บันทึกพิเศษท้ายบท

มีรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับชั้น 5 ซึ่งควรทราบไว้เป็นความรู้ประกอบเบื้องต้น ดังนี้

1. รูป ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น 28 อย่าง คือ

- 1) มหาภูตรูป 4 (เรียกง่าย ๆ ว่า ธาตุ 4) คือ ปฐวีธาตุ (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) อาโปธาตุ (สภาพที่ดึงดูดซบซิม) เตโชธาตุ (สภาพที่แผ่ความร้อน) วาโยธาตุ (สภาพที่สั่นไหว)
- 2) อุปาทายรูป (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) 24 คือ ประสาททั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา และกาย) อารมณ์ 4 คือ รูป เสียง กลิ่น รส (รูปะ สัททะ คันธะ รตะ; โภฏ-รूपหะ ไม่นับเพราะตรงกันกับ ปฐวี เตโช และวาโย) ความเป็นหญิง (อิตตินทรีย์) ความเป็นชาย (ปรีสินทรีย์) ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้ความหมายด้วยวาจา (วจิวิญญูติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป (รูปสุส ลหุตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุสมุหุตา) ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป (รูปสุส กมฺมณฺญตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป (รูปสุส อุปจย) การสืบต่อของรูป (รูปสุส สนฺตติ) ความเสื่อมตัว (ขรตา) ความสลายตัว (อนิจฺจตา) และอาหาร (หมายถึง โอษา); หึ่งสังเกตว่า คำว่า "หทัยวัตถุ" ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมตินในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก

2. เวทนา แบ่งเป็น 3 คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือเฉย ๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น 5 คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมณัส (เสียใจ) อุเบกขา (เฉย ๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางชานะ ทางชิวหา ทางกาย และทางมโน

3. สัญญา แบ่งเป็น 6 ตามทางแห่งการรับรู้ คือ

1. รูปสัญญา ความหมายรูปรูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น
2. สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา หุ่น แหลม เป็นต้น
3. คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น
4. รสสัญญา ความหมายรู้รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
5. โภฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น
6. ธรรมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียง ไม่เทียง เป็นต้น

4. สังขาร ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น 52 อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบชั้น 5 เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารทั้งหมด คือในจำนวนเจตสิก 52 นั้น เป็นเวทนา 1 เป็นสัญญา 1 ที่เหลืออีก 50 อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้น 5 จึงเท่ากับเจตสิก 50 อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

- 1) อัญญสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) 11 (นับครบมี 13 เพราะเวทนาและสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ
 - (1) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) 5 คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเดิมมี 7 ทั้งเวทนา กับสัญญา)
 - (2) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทั่ว ๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) 6 คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความปักใจ) วิริยะ ปิติ ฉันทะ

2) *อกุศลเจตสิก* (เจตสิกที่เป็นอกุศล) 14 คือ

- (1) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) 4 คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ และอุทริจจะ
 (2) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 10 คือ โลภะ ภิภูริ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ธีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา

3) *โสภณเจตสิก* (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต) มี 25 คือ

- (1) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) 19 คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ (-เมตตา) ตัตถมัมมัตตตา (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุกตา จิตตมุกตา กายกัมมัณฺเณตยา จิตตกัมมัณฺเณตยา กายปาคุณฺเณตยา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุณฺเณตยา กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา
 (2) ปกิณณกโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 6 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียก วีรตีเจตสิก 3) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปปมัญญาเจตสิก 2) และปัญญา

ในพระสูตร (เช่น ส.ข.17/116/74) ตามปกติ ท่านแสดงความหมายของสังขารว่า ได้แก่ เจตนา 6 หมวด คือ รูปสังขยเจตนา สัททสังขยเจตนา คันธสังขยเจตนา รสสังขยเจตนา โผฏฐัพพสังขยเจตนา และธรรมสังขยเจตนา แปลว่า เจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่ง เกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

5. *วิญญาณ* แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และ มโนวิญญาณ (แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ);

ตามแนวอภิธรรม เรียกวินญญาณชั้นนี้ทั้งหมดว่า "จิต" และจำแนกจิตออกไปเป็น 89 หรือ 121 ดวง คือ

- ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต 54 รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต 12 โลกุตตรจิต 8 (แยกพิสดารเป็น 40)
 ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต 12 กุศลจิต 21 (พิสดารเป็น 37) วิบากจิต 36 (พิสดารเป็น 52) กิริยาจิต 20
 ในที่นี้จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่ละอย่าง ๆ เพราะเกินจำเป็น และจะทำให้พื้นผิว